

АЗƏРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫ

НƏСИМИ адына ДИЛЧИЛИК ИНСТИТУТУ

Ə. М. ЧАВАДОВ

МҮАСИР
АЗƏРБАЈЧАН ƏДƏБИ
ДИЛИНДƏ
СИНТАКТИК ВАҒИДЛƏРИН
СЫРАСЫ

„Елм“ нəшријаты
Бакы—1977

Ə. М. ЧАВАЛОВ

МҮАСИР АЗƏРБАЈЧАН ƏДƏБИ ДИЛИНДƏ СИНТАКТИК
ВАНИДЛƏРИН СЫРАСИ

*Воринский
Мамедов
Хоч
20/3-7
Шашин*

"Ели" нəشريјати

Баки - 1977

Азәрбајҹан ССР Елимләр Академијасы
Редаксија-Нәшријјат Шурасинин
ґарари илә чап блунур

Редактору З.БУДАГОВА

© "Елм" нәшријјаты, 1977

Д 70105-000 28-76
М-655-76

БИР НЕЧӘ СӘЗ

Инсанларын бир-бирине сәјледији фикрин мадди варлыг шекли олан чүмле дивлејичије чатмаг үчүн мухтәлиф мәрһәлә-ләрден кечир. Дилин сәсләрдән башлајараг чүмлеје доғру ин-кишафында сәсләрле сәсләрин, кәкле шәкилчинин, шәкилчи илә шәкилчинин, сәзләрле сәзләрин, чүмләләрле чүмләләрин бир-ләшмесиндә муәјјән ардыңыллыг өзүнү кәстәрир. Дил ваһидлә-ри муәјјән ганунлар әсасында дүвүлдүкдән сонра үнсийјәт мүмкүн олур.

Фонетик сыраланма сәз кәклеринин јаранмасынн, сәзләрдә саит ве самит сәсләрин бир-бирини ардыңыл сурәтдә излә-месини те'мин едир.

Азәрбајҹан дили шәкилчиләрле зәнкиндир. Бу дилдә шә-килчиләр ја сәз кәклеринин, ја да сәз әсасларыннн сонуна артырылыр. Тәләффүз заманы бир-биринин ардыңча бир нечә шә-килчинин ишләдилмеси һеч бир лексик ве ја грамматик мә'на-нын повулмасына сәбеб олмур. Јахшы-лаш-дһр-һл-мыш-дһр-са сәзүндә шәкилчиләр муәјјән ганунлар әсасында сыраланмышдыр. Морфоложи форма даһилиндә һәр бир шәкилчинин муәјјән јери олур. Јавыл гурулушуна =дһр шәкилчиси әләвә едилдикдә о,

кекден sonra, ыл шекилчисинден еввел јерлешир. Бу исе мүејјен ганунаујгунлугу ветичесидир.

Дил ваһидлеринин сыраланмасы да башга дил һадиселери кими дилин дахили ганунлары асасында баш верир. Бу о демекдир ки, мен ево кедирем ве ја мен евден кедирем чүмледеринде јөнлук ве чыкышлыг һаллары дилин дахили ганунлары асасында, фе'лин телебине кере ишлендији кими, бу чүмлеје дахил олан сөзлер де мүејјен ганунлар асасында сыраланмышдыр. Јахуд, кедирем фе'линде кек ве шекилчилер мүејјен ганун асасында дүзүлмүшдүр.

Дил ваһидлеринин сыраланмасынын өзүнөмөхсус ганунлары, апарычы гүвеси вардыр. Бу ганунлар һеч бир морфоложи ве ја синтактик гајда-гануна мөһдудлаштыр. Меселен, чүмленин ве ја сөз бирлешмесинин јаранмасында мүһум рол ојнајан синтактик елаге васителери сөзлерин сыраланмасында һеч бир өһөмијјете малик дејилдир. Зернишанла Бөһрам бизи теве ил сүфресине де'вет едирдилер /С.Реһимов/ чүмлөсиндеки бизи ве сүфресине сөзлери хөбөрле ејни синтактик елаге /идаре/ иле бағлыдыр. Лакин бу елаге сөзлерин сыраланмасы үчүн һеч бир тө'минат вермир.

Дил ваһидлеринин сыраланмасы даима дилчилијин диггет меркөзинде олмушдур. Истер морфоложи, истерсе де синтактик ваһидлерин сыраланмасына үмуми дилчиликде, турколокијада бир сыра өсерлер һөсп едилмишдир.

Дил ваһидлеринин, биринчи невбеде, чүмледе сөзлерин сыраланмасындакы мүбаһиселер ашагыдакы себөблерден доғмушдур:

1/ Сөзлерин сыраланмасындан данышлан өсерлерде бу

дил һадисесинин маһијјети ачылмамыш, онун дикер дил һадиселеринден фөргли чөһөтлери көстөрилмемешдир. Бир сөзле, бир дил һадисеси кими ваһидлерин сыраланмасынын мөвгеји дүзүкүн изаһ едилмемешдир.

2/ Дил ваһидлеринин сыраланмасы дилин тиположи гурулушу иле елагели шекилде өјренилмемешдир.

3/ Дил ваһидлеринин сыраланмасындан данышлан өсерлерде һер бир ваһидин сыраланмасы башгаларындан төһрид олунмуш шекилде өјренилмишдир.

4/ Дил ваһидлеринин сыраланмасынын өзүнөмөхсус ганунлары мүејјенлешмемешдир. Дилин дахили ганунлары асасында јаранан сыра иле, данышанларын араусундан асылы олараг бө'зөк едиле билечек дејишиклик бир-бири иле гарышдырылмышдыр.

СЫРАЛАНМАНЫН ДИЛ ГУРУЛУШУНДА ЖЕРИ

Дил ваһидлеринин сыраланмасынын маһижјетини ајдын
мааһ етмек үчүн онун башга дил һадиселери арасындакы мөв-
гејини мүејјөнлөшдирмек лавымдыр. Даһа доғрусу, сыраланма-
нын дикер дил һадиселерине оштар ве фәрғли чөһетлерини
көстөрмөк лавымдыр.

Сыраланма дил гатларыннын һамыснын еһате едир.

Сыраланманнн еһате етдији саһелерде сыра иле јанашы,
һер бир саһенин /системин/ өзүнөмөхсус ганун-гајдалары да
вардыр. Ајры-ајры гатлара мөхсус ганун-гајдалар анчаг о
гат дахилинде дөвр едир, о систем дахилинде гүвведедир.

Гатларын аһағыдан јухары, садөдөн мүреккебе доғру
һөрекетинде, онлар бир-бирини өвөз етдији вамаһ системле-
ре мөхсус ганунлар өв еһемијјетини ја гисмен, ја да тама-
миле итирир. Буна көре де фонетик ганунлардан ве морфоло-
кијада, не де синтаксисде данышылыр. Морфоложи ганунлар-
дан, гајдалардан да һемчинин не фонетикада, не де синтак-
сисде бөһс едилди.

Системлөре мөхсус ганунлар, гајдалар бир систем да-
хилинде баш вердији, чөрејан етдији үчүн бунлар хусуси
ганунлардыр. Даһа доғрусу, бир системе мөхсус ганунлар-
дыр.

Лакин дилде еле һадиселөр, ганун-гајдалар вар ки, бунлар
бир системде мөһдудлашмыр. Дилин һөр үч системинде өзүнү
көстөрир. Бу ве ја дикер дил системи иле бағланмајараг,
бүтүн дил һадиселерини еһате едөн ганунлары, гајдалары,
һадиселери үмуми ганунлар адландырмаг олар.

Үмуми дил һадиселерине сыраланма, вургу, интонаси-
ја, теқрар дахилдир. Дил һадиселеринин үмуми ве хусуси
ад алтыннда ики јөре бөдүнмөси бу һадиселерин хусусијје-
тинден, еһате даиресинден, дилдеки вөвифесинден иреди кө-
лир. Үмуми дил һадиселери хусуси дил һадиселеринден бир
сыра хусусијјетлерине көре фәрғленир:

1. Јухарыда көстөрилди ки, хусуси ганунлар бир сис-
темде бағлы одуб, бир систем дахилинде чөрејан едирсе,
үмуми ганунлар бу ве ја дикер системде мөһдудлаша бил-
мир. Хусуси ганунлар дил системлеринин формалашмасында
мүһүм рол ојнајыр, лакин системлөр бири дикерини өвөз ет-
дикде онлар башга кејфијјет гаваныр ве ја тамамиле еһе-
мијјетини итирир.

Үмуми ганунларын маһижјети исе дил системлери бир-
бирини өвөз етдикде дејишилмир.

2. Хусуси ганунлар дилин фонетик ве грамматик гуру-
лушунун формалашмасында мүһүм рол ојнаса да, дилин типо-
ложи гурулушунда, дил "руһунун" мүејјөнлөшмөсивде һөлле-
дикчи дејилдир.

Бу ве ја дикер истөр фонетик, истөрсө де морфоложи
ве синтактик категоријанын варлыгы о дилин тиположи гуру-
лушуна тә'сир етмир. Буна көре де дилин тиположи гурулушу-

нун муг'ялланмасында айры-айры системлере мехсус гавун-гајделар неч бир род ојнамыр. Меселен, һал категоријасы тиположи чешетден мухтелиф олан диллерде мезгуд олуб, ејни везифени дашыр. Бә'вен исе ејни тиположи гурулуша малик диллерни бириде һал категоријасы бар, дикеринде исе јохдур. Демели, һалы эсас кетуроб /јахуд башга категоријаны/ дилин тиположи гурулушуну муг'ялланмадирикчек чешетиндир.

Лакин айры-айры системлери еһате еден умуми гавунлар дил тиположијасынын формаллашмасында муһум рол ойнайр. неч тесадуфи дејил ки, диллерин тиположи теснифатында умуми гавунлар, биринчи неубоде сыраланма бир амил кими өзуну кестерир. М.М.Гухман грамматик категоријаларда дашыаркен севлерин сырасыны дилин тиположи гурулушу иле бу чур баглайр:

"Так, очевидно, что в языках с разветвленной и дифференцированной морфологической системой, с большим числом словоименительных форм порядок слов будет в организации предложения функционально менее нагруженным чем в языках аналитического или аморфного типа"¹.

Догрудур, тиположи чешетден мухтелиф олан диллерде де ошар сыраланмаја тесадуф етмек мумкундур. Меселен, Азербайжан дили иле фарс дили те'јинле те'јинолу -

¹ М.М.Г у х м а н. Грамматическая категория и структура парадигм. Исследования по общей теории грамматики, Иад-во "Наука", М., 1968, сев. 133.

һалыни јерине кере бир-биринден фергленир.

Азербайжан дилиндеки Гырман гелем бирлешмеси фарс дилинде медаде-сорх шеклинде ишленсе де, биринчи терефи мигдар сајлары ве эвезинле ифаде едилеи биринчи нев исми бирлешмелерин сырасы Азербайжан дилинде олдугу кимидир. Демели, тиположи чешетден мухтелиф диллерде де бә'вен ошар сыраланма һалларына раст келмек мумкундур. Чир нече дилде өзуну кестерен ејни сыраланма һалларындан, башга диллерин те'сири иле јаранын тек-тек гурулушдан чыкыш едерек бу ве ја дикер дилдеки сөз сырасынын дејиндијини сөјлемек доггу олмаз. Бир дилде ки өзунемехсус сыраланма јохдур, демели, о дил јохдур.

3. Иер бир дилин морфоложи гурулушу онун синтактик гурулушуна ве ја экинсе, синтактик гурулушу морфоложи гурулуша ујгун келир.

Дилин тиположи гурулушундан дашыаркен онун морфоложи гурулушуна эсасланлыр. һалбуки, дилин морфоложи гурулушу иле синтактик гурулушу да ејни дил гурулушуна менсуб олмалыдыр. Бес беле олдугда дилин морфоложи гурулушу иле синтактик гурулушу арасында элаге не иле јараныр?

неч шубасыз, дилин морфоложи гурулушу иле синтактик гурулушу арасында элаге не морфоложи, не де синтактик категоријаларла јарана билмез. Системлер арасындаки элаге меһа умуми дил һадиселеринин кемаји иле јараныр. Бу, она кере мумкундур ки, умуми дил һадиселеринин характериндев асыл олмајараг онларни сабит јери, сабит везифеси олар. Меселен, бургу ве сөз сырасыны кетурек.

дилин гурулушундан асылы оларар онун өзүнөмөхсус вур-
гусу ве сырасы мөвчуддур. Азербайжан дилинде вургу сөвүн
сон нечасы үзөрине дүшүр. неча вургусуну чүмлөдө өзөз едөн
ментиги вургу да чүмлөдө хөбөрдөн өввөл јерлөшөн үөвүн үө-
рине дүшүр. Демөли, дилдө ваһид вургу системи вардыр ки,
бунун да мүөјјөн јери, мүөјјөн вөзифеси олур.

Сыра да вургу кими морфоложи гурулушла синтактик гу-
рулушу бир-бирине баглајыр, онлары ваһид аһанке салыр. Ја-
өв-чы-дыг ве јав-дыр-ыл/мар/ ајрч-ајры нитг һиссөлөрине
мөхсус гурулушдур, лакин сыраланма принципіне көрө бунлар
өјнидир. >чы, >дыр; =дыг, =ыл шекилчилеринин өјни мөвгөдө
јерле мөси төсадүфи дејилдир. =чы шекилчисинин исимлөр үчүн
јаратдыгы ма'наны, =дыр фе'иллөр үчүн јарадыр. =дыг шекил-
чиси мүчөрөддијин, =ыл исе мөчһуллурун өләмөтидир. Мөчһул-
лугла мүчөрөддик исе бир-бирине јахындыр. Демөли, нитг
һиссөсинден асылы олмајарар абстракттыг ве ја мүчөрөддик
билдирөн шекилчилөр көкдөн узаг дүшүр. Буна көрө дө Б.А.Се-
ребренников јазыр ки, илтисаги диллөрдө шекилчилерин сыра-
ланмасында мүөјјөн бир ганун вардыр. Конкреттик билдирөн
шекилчилөр көкө јахын јерлөшир².

Өкөр һаггында бөһс олунан морфоложи гурулушлар исим
јахуд фе'ил+актив /ичбар/ + мүчөрөд /мөчһул/ схеми үарө
гурулушдурса, өјни сыра синтактик ваһидлөрдө дө олмалдыр,
дилдө мөвчуддур. Өкөр чүмлө дахилинде мүбтөдө, васитөли
тамамлыг, васитөсиз тамамлыг иштирак едерсө, васитөли та-

² Бах: Структура и история тюркских языков, Изд-во
"Наука", М., 1971, сөһ. 280.

мамлыг васитөсиз тамамлыгдан өввөл јерлөшир. Белөликлө,
чүмлө үөвлөри мүбтөдө — васитөсли тамамлыг — васитөсиз —
тамамлыг — хөбөр ардычыллыгы өсасында сыраланыр. Бир нөв
морфоложи гурулуш синтаксисдө өкс /проексија/ олунур:

Дөмир — чи — лик

Јав — дыр — ыл

Мүөдлим — ушаглара — шекил чөкдирир.

Истөр чүмлөлөр, истөрсө дө шекилчилерин сыраланма
просөсини үч мөрһөлөјө бөлмөк олар:

I мөрһөлө. Сыраланманын биринчи мөрһөлөсиндө һадисө,
өшја, һөрөкөтлө өләгөдәр оларар ментиги — семантик ардычыл-
лыг өсасында дилин лүгөтинден сөвлөр, грамматик формалар
сөчилир. Өкөр өв һаггында даныштылачарса өв, дивар, гапы,
пенчөрө ве с. сөвлөр сөчилир. Бу мөрһөлө сөчмө ве ја селек-
сија адланыр.

II мөрһөлө. Сөчилмиш сөвлөрин ве грамматик формаларын
бири-бирине олан мунасибөти мүөјјөнлөшир, онларын бирлөшмө
габилијјөти ашкар олунур, валентлији тө'јин едилир³. Чүнки
сыра компонентине дахил олан сөвлөрин, шекилчилерин, чүмлө-
лерин һамасы өјниһүгүгүлү /өјнивалентли/ олмур. Сөвлөрин,
шекилчилерин, чүмлөлөрин мүхтөлифһүгүгүлүгү /мүхтөлиф ва-
лентлији/ онларын сыраланмасы үчүн шөраит јарадыр, кичик
валентли үнсүр јүксөк валентли үнсүрө күвөштө кедир. Өв,
гапы, пенчөрө, дивар сөвлөринден өв сөвү гапы, пенчөрө, ди-
вар сөвлөрине көрө јүксөк валентлидир ве галам сөвлөри өвү-
не табе едир. Гапы, пенчөрө, дивар сөвлөри өјнивалентли

³ Бах: Е.Л.Г и н ө б у р г. Позиция. Валентность и вна-
чимость. Семиотика и восточные языки, Изд-во "Наука",
1967, сөһ. 141-142.

сөзлөр олдуглары үчтү бундар биргеше билмир. Белеликле, дилде евин гапчысы, евин пенчереси, евин дивары ве с. бирлешмелери жараныр.

Дилдеки шекилчилер мүнөзүнө өзгөчө дагылар. Шекилчилерин ма'насы онларын семантик валенттик мүнөзүбөтүнүн ма'на чыкмасына тараптар жаратыр. -Ыл шекилчиси мөңүздүгүн, те'сирсиализин формал өламати олдугу үчүн те'сирлигин ве ичбарин формал өламати олан дыр... шекилчисинде сөзрө жерлешир.

Истер табели, истерсе де табели мүнөзүбөтүн чүмлөдө компоненттер семантик валенттик өласында сыраланыр. Чүмлө сөзүбөтүнүн семантик валенттик заманд, мекана ве аспекте көрө мүнөзүбөтүн. Бир гайда оларак кечмиш заман индики ве көлөчөкдөн, бөжүк мекан кичикдөн, тесдиг форма инкар формадан өввел келир:

Гедим заманда, Көпөз дагынын ашагы синесинде, Кај көлүн жүхары жахасында, жемжашыл мешенин ичинде, аг гайдаларын өхатесинде бир Күзүк көл гайналарды /С.Рөхимов/ чүмлөсинде һәм заман-мекан ардыңчылыгы, һәм де һечм ардыңчылыгы парса, Кендин ортасындагы төпөдө, ири тут агачынын көлкөсинде бөжүк бир мөреке варды /И.Пыхлы/ чүмлөсинде өнтиважа көрө сыраланыма; 1911-чи тедрис илинин пайзанында, сентябрдын ахыры ве ја октябрдын өрвелинде өмим мени жени сөфере һазырлады /С.Рөхимов/ чүмлөсинде заманларын һечмче сыраланымасы вардыр.

III мөргөлө. Өкөр биринчи ве икинчи мөргөлө бүтүн дилдер үчүн өнвидирсе, үчүнчү мөргөлө дилин гурулушу иле багыладыр. Буна көрө де өнни мөргөд үчүн сечилиши өнни валентли

стол, ајаг /ношка/ сөзлери мүнөзүбөтүн шекилде сыраланыр: Столун ајагы - ношка столу.

Сыра системинде бир дүжүнүн, бир ишдиганын дејишдирилмеси иле бүтүн сыра системин, дилин типолоки гурулушу дејишээр.

~~ушаг кийи столун ајагы кенд де ушаг үчүн~~
~~как ребенок ношка столу в себе для ребенок~~

Семантик валенттик дилин бүтүн жерусларында мүнөзүбөтүн олунур. Ордан ве гнө адамдары чала-чала, охуја-охуја көнни саһиле догру өнөрдилер /А.Шаиг/; Билгејс өсе черөји парча-парча өдиб бир өс Мөстан хоруза, бир өс де тојуг-чүчөлөре өтирди /А.Шаиг/; Муса дајы, Серијје хала ве ушаглар да ишөјирдилер /М.Ибраһимов/; Гулам Көмтөровла арвады Лејлавын һөјаты белөдир /Мир Чөлаал/ чүмлөлөринде атасы, анасы, оглан, гнө оруз, тојуг, Муса, Серијје, Гулам, Лејла сөзлери мүнөзүбөтүн өзгөчөлөрдө чыкыш өтмөлөринө бахмаларак өнни сыра өсасында дүөлдүмүдүр: атасы-анасы, оглан-гнө, хоруз-тојуг, Муса-Серијје, Гулам-Лејла.

Бу бирлешмөлөре өлаве олуначаг үчүнчү сөзүн жери өсе бу сөзлөре көрө мүнөзүбөтүн. Ушаг сөзү семантик валенттик чөһөтдөн ата, ана сөзлөринден кичик олдугу үчүн бүтлөг бу сөзлөрдөн сөзрө жерлешир:

Муса дајы, Серијје ве ушаглар ишөјирдилер; Ата-огул саһил боју узаныш хурма агачларынын арасы иле көңүлдөр /А.Шаиг/.

Сөзлөрин семантик валентлији грамматик категорияларын семантик валентлижиден кичикдир. Буна көрө де семан-

тик валентлик чөһөттөн кичик олан сөз грамматик везифе да-
шыдыгда јени кејфијјет кесб едир. Өкөр Билгејс чөреји Мес-
тан хоруза, тојуг ве чүчөлөре атырды чүмлөсинде хоруз-то-
југ-чүче сөвлөри валентлик чөһөттөн бу чүр сыраланырса,
бу сөвлөрдөн бири јени грамматик везифе кесб етдикле онун
семантик валентлији грамматик-семантик валентликле өвөз
едилир. Сары тојуг да чүчөлөри иле бирликде Мөстан хоруза
бахырды чүмлөсинде тојуг сөзү грамматик везифөсинө көрө
лексик валентликдөн үстүндүр.

Дил ваһидлеринин семантик өсаслар үзрө сыраланмасы
лексик-грамматик зоналарын /саһөлөрин/ мејдана чыкмасына
сөбөб олур. Ваһидин семантикасында асылы олараг мөөјјөн
јери олур:

ХҮШ өср. Азербайжан. Гавах маһалы. Видадиния еви
/С.Вургун/; Гөдим заманда, бизим Муганда... бир оба варды
/Ө.Гурбанов/; Күн гөрбө доғру өјилөндөн сонра Јухарыдакы
бөв дағлардын хөфиф меһ өсди /И.Шыкы/; Ахшамусту ишдөн
гајыдыб наһарымы јемешдим, динчөлөмејө һавырлаштырдым ки,
гапынын зөнки вурулду /Мир Чөлал/.

Заманын мүхтөлиф үсулла ифаде едилмөсинө бахмајараг
заман билдирөн формалар өјни зонада јерлетмишдир. Мисал-
дарын һамысында /ахырынчыдан башга/ заман зонасы мөкан
зонасында өввөл көлмишдир. Белеликле, заман-мөкан арды-
чылыгы јаранмышдыр.

Синтактик ваһидлерин сыраланмасындан данышаркен дил
иле нитгин мунасибөтини де нөвөре алмаг лаяымдыр. Чүнки
дил ве нитг ајры-ајры сыра хусусијјетлерине маликдир.

Дил ве нитг мүхтөлиф, бир-бириндөн фөргли сыралан-
манын мејдана чыкмасына шөраит јарадыр. Дил ве нитгле
өлағөдар олараг сөз сырасында өмөлө көлөн фөрглөри аша-
гыдакы шөкилдө групплашдырмаг мүмкүндүр.

1. Нитг ичтимаи һадисө олмагла бөрабөр фөрдилмејө
де мејл едир⁴. Буна көрө де дилин дахили ганунлары
өсасында јаранан сөз сырасын мөгсөлдөн асылы олараг
дејишдирмөк мүмкүндүр. Дилчилик өдөбијјатымызда тез-
тез раст келдијимиз ади, нормал, дүзкүн сыраланма ис-
тилаһлары дилө; гејри⁵ади, нормал олмајан, инверсија
едилимш сыра исө нитге мөхсүсдүр. Көрим китабы гарда-
шына верди чүмлөсө өјни дилде данышан бир нече шөхсий
/үмүминия/ дилин дахили ганунлары өсасында гурдугу чүм-
ләдир. Лакин бу чүмлөна бу ве ја дикөр сөбөбдөн асылы
олараг мөөјјөн фөрдлөр "Китабы Көрим гардашына верди",
"Көрим гардашына китабы верди", "Гардашына Көрим кита-
бы верди" ве с. шөкиллөрдө гура билөрлөр.

2. Нитг һәрөкидир, динамикдир, амма дил исө статик-
дир, сабитлије мејл едир. Дилин сабитлији һөмишө нитг
төрөфиндөн позула билир. Белеликле, нитг ахынында сабит
ве варса дилө, дејишкөнликлөр исө нитге мөхсүс хусусијјет
дыр. Дилө мөхсүс сыра статик модел дахилинде өзүнө кес-
төрирсө, нитге мөхсүс сыра моделдөн чыгыш өдөрөк форма⁶
лашдыр.

3. Нитг бүтүн ичтимаи ве тарихи һадисөләрө мө'руз
галыр. 0, реализасија шөраити иле бағлыдыр. Дилин дахили
ганунаүјгүлүгларына исө булар тө'сар өдө билмир. Јө'ни

⁴ Дил ве нитгин фөрглөри һаггында бах: В.А.З в е г и н
ц е в. Теоретическая и практическая лингвистика, Изд-во
"Просвещение", М., 1968, сәһ. 98-110.

нитге екстремистик һадиселәр бидаваситә өз әксини тапырса, дилдә әксине, гаеа бәммир, ја да кеч тапыр.

Бу везијјәх сөзләрин сирасында да өзүнү кәстәрир. Бу вә ја дикәр шәхсин нитгиңдә мөәјјән шәрәитлә еләгәдәр ја-ранмыш сөз сирасы башга шәрәитдә дејимә бидир. Әкин дилә мөхсус сөз сирасы һеч бир ичтимай-сияси һадиселәрин тә-сирине мә'руза галмыш. Буна кәре дә морфоложи вә бир сира синтактик вәридләрин сираланмасында һеч бир дејишиклик вә-зәрә чарпыр.

Чүмләјә кәдидә, мәсәлә бир гәдәр дејишир. һәтта бә-зи дилчишәр чүмлени нитгин вәриди һесап едирләр. һәлбуки чүмдә и тамамилә нитг факты һесап етмәк доғру дејилдәр.

4. Нитгин элементләри арасындағы мунасибәт сәбәб асылдығына кәре мејдана чыкырса, дилдә элементләр арасында функционал асылдығ өзүнү кәстәрир. Бу чәһәт сөзләри сираланмасында ајдын шәкилдә нәзәрә чарпыр. Чүнки дил вә-ридләринин сирасында мөәјјән бир функционал асылдығ вә-р-дир.

5. Нитг психоложи, тарихи, ичтимай вә с. сәбәбләре, дил исе формал гәнууларә табәдир.

Сөз сирасына ән'әнә илә бағлајаркән бу чәһәт нә-зәрә алынмалыдыр. Дилә мөхсус сөз сирасына һеч бир ән'әнә тә'сир етмир. Әкин нитг ән'әнәјә мә'руза галыр. Дил вә нитг дилин башга системләрине нисбәтән синтактик гурулуш-да бир-бири илә даһа чоғ гарпылығлы еләгәдә олар. Буна кә-рә дә чүмләдә сөзләрин сираланмасында нитг вә дил факты чөх заман ејниләшир.

Синтаксисин, хусусилә чүмдә бәһсинин ивили хусусиј-јәти һәтта мөәјјән тәсһифәтләре да даһил олушду. И.Ф.Вар-дул дил системини үч дејил, дәрд тәбәгәјә /јаруса/ бөлүр: фоноложи јарус, морфоложи јарус, синтактик /потенсиал/ јарус, супрасинтактик /актуал/ јарус.⁵

Белә бир бөлкү нитгин вә дилин тәбиәтинә үјгүндүр: потенсиал синтаксис дилә, актуал синтаксис исе нитгә мөх-сусдур. Белә бир бөлкү сөзләрин сираланмасы илә дә сых бағ-лыдыр. Чүнки сөзләрин сирасы нитг просесиндә актуаллашыр, инверсија олунур. Инверсија исе, әсасән, интовасија илә муһајиәт олунур.

Әкәр потенсиал синтаксис дил фактыларнын әһәтә едир-сә, дилин грамматик гурулушуна виддирсә, актуал синтаксис услуба, услубијјәтә хидмәт едир.

Буна кәре дә В.Трнка белә һесап едир ки, дилдә син-тактик планла /јаруслә/ јанаша, супрасинтактик план /вә ја услуби план, јарус/ мөвчуддур.

Дил вә нитг һағрында верилән бу изәһәтдән ағарыдағы нәтичәләре кәлмәк олар:

- 1/ Сөз сирасынын грамматик вә услуби везифәләри мөәј-јән реал земинлә бағлыдыр.
- 2/ Сөз сирасынын грамматик везифәси дилин даһили гә-нунлары әсасында јаранан һазыр моделләри әкс етдирир.
- 3/ Дилдә сөз сирасындан даншаркән потенсиал синтак-сис, синтактик план, һазыр модел, ади синтаксис, формал

5. И.Ф.В а р д у л ь. Об одной дизъюнктивной универсалии Языковне универсалии и лингвистическая типология, Изд-во "Наука", М., 1969, сәһ.104.

увләнмә, нормал сыраланма кими анлајышлар нәзәрде тутулур

4/ Актуал синтаксис, супрасинтаксис, синтактик план, јарадычы модел, али синтаксис, актуал увләнмә, услуби сыраланма, инверсија, гејри-ади сыраланма кими анлајышлар грамматик сыраланмадан ажрылар. Буна көрә де сыраланманын грамматик везифеси тәдгиг едилдикдән сонра, онун услуби везифеси өјренилмәлидир.

Дил ваһидлеринин сыраланмасы системи

Мүасир дилчилик едминин һамы тәрәфиндән гебул олунмуш мүддәасы будур ки, дил системдир, онун бөјүк ве кичик үнсүрләри бир-бири иле ганунаујгун шәкилдә бағлылар.

Әлбәтте, бу фикир биринчи нөвбәдә, дил ваһидлеринин сыраланмасына аиддир. Чүнки систем ве сыра анлајышлар бир-бирине јакындыр. Биз систем дедикиде ваһидлерин үнсүрлерин/ муәјјән сыранны, ардычыларын нәзәрде тутурур. Дил ваһидлеринин сыраланмасы системи дилин истәр бөјүк, истәрсе де кичик үнсүрләри арасындағы алағаны низыма салыр, ону тәвзим едир. Дилдә бүтүн системлериндә, бир нөв, аһәнк јарадыр. Беләликлә, дилдә ваһид сыра системи мејдана чыкыр. Ваһид сыра системи исе муәјјән гануналар арасында чәрејан едир.

Дилдә сабит ве ваһид сыраланма системинин ганунаујгундугларыны мејдана чыхармағ үчүн бир сыра шәртләр олмадылар. Бу шәртләрден биринчиси һәмин сыра системинин нечә муәјјәнләшдиримәси мәсәдәлидир.

Дилдеки сыра системини ачық кәстәрмәк үчүн һәм мор-

фоложи, һәм де синтактик ваһидлерин сыраланмасы гаршылыгы шәкилдә өјренилмәлидир. Морфоложи, хусусилә синтактик ваһидлерин сыраланма гануналарыны муәјјәнләшдирмәк үчүн инверсијаја мө'руз галмајан формалара мурачиет етмәк ләзымдыр. Башга сөзлә десәк, дил ваһидлеринин сыраланмасы ганунаујгундугларыны ашкара чыхармағ үчүн инверсијаја мө'руз гала билмәјән ваһидләр бир-бири иле тутушдурулмады, алынған нәтичә үмуми ганун кими, норма кими гебул едилмәлидир. Инверсија олуна билмәјән ваһидләре она көрә мурачиет етмәк ләзымдыр ки, бунлар дилин потенциал имканыларыны өкс етдирир, дилин дахили гануналары арасында јараныр.

Мүхтәлиф дил ваһидләри үзәриндә апарылан мушаһидә кәстәрир ки, дилдә инверсија олуна билән ваһидләр чох азыдыр. Морфоложи ваһидлерин һеч бири, синтактик ваһидләрден исе сөз бирләшмәләри, гоша сөзләр, мүреккеб сөзләр, мүреккеб чүмлөләр, һәмчинс увләрин бир чоһу, еләвөләр, хусусиләшмәләр инверсија олунмур. Лакин чүмлө увләринин бә'зиси, грамматик чәһәтдән чүмлө увләри иле бағланмајан сөзләр инверсија олуна биләр. Инверсија олуна биләнлерин арасында исе јенә де ваһид бир модел дурур⁶.

Дилдеки сыра системини муәјјәнләшдирмәк үчүн төләб олунан шәртләрден икинчиси будур ки, дилдә һансы ваһидләр

⁶ В. Л. Георгиева. История синтаксических явлений русского языка, Изд-во "Просвещение", М., 1968, с. 97.

бир-бири иле сыра мүнәсибәтинде олур. Беле ки, истер сөз бирлешмәсине, истерсә дә чүмләје дахил олан сөзләрин һамансы бир-бири иле сыра мүнәсибәтинде ола билмир. Ваһидләр арасындағы сыра мүнәсибәтини мөәјјәнләшдирмәк үчүн сыра компонентлери аңлајышына ајдынлашдырмаг лазымдыр. Сыра компонентлери нәдир?

Сыра компонентлери бир-бирине гоншу ики ваһид арасындағы мүнәсибәтдә өзүнү кестерир. Бир-бирине гоншу олан, бир-биринин јанында јерлешән ваһидләр сыра чүтлүјү тәшкил едир. Мәселән, демирчилик вә көнддә формалары сөз вә шәкилчидән ибарәтдир. Көнддә формасында көнд /көк/ сыра чүтлүјүнүн бир тәрәфини, дә /шәкилчи/ исе дикәр тәрәфини тәшкил едир. Дәмирчилик сөзүндә бир көк вә ики шәкилчи вардыр. Бурада демир иле лик шәкилчиси арасында һеч бир сыра мүнәсибәти јохдур. Лик шәкилчисинин јери чи шәкилчисине кәрә мөәјјәнләшмишдир. Буна кәрә дә демирчилик сөзү ики сыра чүтлүјүндән ибарәтдир: демир-чи; чи-лик.

Кирдә вә сифәт бирлешмәсиндә һәм кирдә, һәм дә аг сифәтлә /хәлә/ ејни елагәдәдир. Лакин бунлар мөхтәлиф сыра чүтлүјү тәшкил едир: кирдә-аг; аг-сифәт.

Дил ваһидлеринин садәдән мурәккәбә инкишафында сыра чүтлүкләринин һечми бөјүјүр. Беле ки, көк вә шәкилчи /көнддә/ бир сыра чүтлүјү олдуғу кими, табели мурәккәб чүмленин тәрәфлери /баш вә будаг чүмлә/ дә бир бир сыра чүтлүјүндән ибарәтдир. Табесиз мурәккәб чүмлени тәшкил едән садә чүмлеләр сыра чүтлүјү јарадыр. Сыра чүтлүјүнүн биринчи тәрәфи онун I компоненти, икинчи тәрәфи исе II компонентидир.

Сыра системинин мөәјјәнләшдирилмәсиндә дикәр шәрт будур ки, дилин дахили ганунлары иле сыра һансы мүнәси-

бәтдәдир?

Дилин дахили ганунлары вә бу ганунларла сыраланма системи арасындағы мүнәсибәт форма вә мазмун вәһдәтиндә ивәһ едилмелидир. Чүнки дил форма вә мазмун вәһдәтиндә инкишаф едир. Бүтүн морфоложи вә синтактик моделләр форма вә мазмун әсасында гурулур. Бу о демәкдир ки, бу вә ја дикәр мазмуну ифадә етмәк үчүн мөәјјән форма олур. Форма вә мазмун вәһдәтиндә мазмун формаја нисбәтән фәалдыр.

Сыра компонентлеринин ардыңылығына дилин мөхтәлиф элементлери үзрә ашағыдағы кими кестермәк олар:

демир-чи

көнд-дә

көл-ир

гојун — гусу

ана — бала

бөјүк — кичик

гүшүн — ганадн

китабын — вәреги

даг — башы

Азербайжан. Газах маһалы.

Видадинин еви /С.Вургун/;

Гарабаг. Шута. Тәһмас бөјин

һәјәти /С.Рүстәм/.

морфоложи гурулуш

гоша сөзләр

сөз бирлешмәлери

адлыг чүмлеләр

М У Н Д Ə Р И Ч А Т

	Сөй.
БИР НЕЧƏ СӨЗ.	3
СЫРАЛАНМАНЫН ДИЛ ГУРУЛУШУНДА ЈЕРИ.	6
ДИЛ БАҢИДЛƏРИНИН СЫРАЛАНМАСЫ СИСТЕМИ.	18
ЧҮМЛƏДƏ СӨЗЛƏРИН СЫРАЛАНМАСЫНЫН КӨСТƏРИ- ЧИЛƏРИ.	31
1. Исмин Һаллары.	31
2. Фе'ли бағлама вө фе'ли бағлама төр- киблери.	42
ЧҮТТӨРКИБЛИ ВӨ ТӨКТӨРКИБЛИ ЧҮМЛƏЛƏРДƏ СӨЗ- ЛƏРИН СЫРАЛАНМАСЫ.	44
1. Чүттөркибли чүмлөлөрдө сөзлөрин сыра- ланмасы.	46
а/ мүбтөдә вө хәбөрин јери.	46
б/ тамамлыгынын јери	52
в/ тө'јинин јери.	56
г/ зөрфликлөрин јери.	64
г/ һөмчинс үөвлөрин сыраланмасы.	71
2. Төктөркибли чүмлөлөрдө сөзлөрин сыра- ланмасы.	88
ГРАММАТИК ЧӨӨӨТДӨН ЧҮМЛƏ ҮЗВЛƏРИ ИЛƏ ƏЛАГƏДАР ОЛМАЈАН СӨЗЛƏРИН ЈЕРИ.	95
МҮРӨККӨБ ЧҮМЛƏЛƏРДƏ ТӨРӨФЛƏРИН СЫРАЛАНМАСЫ.	98
Табесиз мүрөккөб чүмлөлөрдө төрөфлөрин сыраланмасы.	99
Табели мүрөккөб чүмлөлөрдө төрөфлөрин сыраланмасы.	104
МҮРӨККӨБ СИНТАКТИК БҮТӨВ	105